

ՎԱՐԱՋԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

(Մայր Աթոռին առընթեր ճարտարապետական
հանձնաժողովի նախագահ)

ՄԱՅՐ ՏԱԺԱՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԶԱՆՔԵՐ*

Մայր տաճարի վերանորոգման գիտական
մեթոդիկայի հարցերին անդրադարձել է
նաև անվանի նկարիչ Վարդգես Սուրենյան-
ցը «Մուրճ» ամսագրում հրապարակած իր
«Դարձյալ Էջմիածնի տաճարի նորոգման
մասին» հոդվածով³¹:

Դրանից պարզվում է, որ Վարդգես Սու-
րենյանցը Մակար Ա և Խրիմյան Հայրիկ

կաթողիկոսներից նախապես հրավեր է
ստացել ստանձնել ս. Էջմիածնի Մայր տա-
ճարի վերանորոգման ղեկավարությունը,
սակայն հետագայում անհայտ պատճառով
նույնիսկ չի ներգրավվել այդ կապակցու-
թյամբ ստեղծված հանձնաժողովներում:
Խրիմյան Հայրիկ կաթողիկոսին գրած նրա
ընդարձակ զեկուցագիրը նույնիսկ մնացել
է անպատասխան: Գուցե մասամբ այդ է
պատճառը, որ հիշատակված երկու կաթո-
ղիկոսների օրոք կատարված վերանորոգ-
ման աշխատանքներին Սուրենյանցը խիստ
քաջասական գնահատական է տվել՝ գտնե-
լով, որ դրանք եղել են անձրագիր և միայն
գործնական նեղ նպատակներ հետապնդել:
«...ավելի ոճի ավերման, քան վերականգն-
ման են ծառայել»³²: Տվյալ դեպքում պետք

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1976
թվականի № № Ե—Զ-ից:

³¹ «Մուրճ», 1909, № 88, էջ 4: Համարյա նույն
բովանդակությամբ, օգտագործելով Հայկ. ՍՍՀ Պե-
տական արխիվում պահպանված տեքստը (Դիվան
հայ կաթողիկոսների, ֆոնդ 57, գործ 197, էջ 22—
27), Գ. Հարությունյանի (որը հավանաբար անտեղ-
յակ է եղել հոդվածի հրապարակված լինելուն) ա-
ռաջաբանով հոդվածը լույս է տեսել «Էջմիածին»
ամսագրի 1974 թ. հունվար-փետրվար համարում,
էջ 85—89:

³² Վ. Սուրենյանց, Հաղագս վերաշինության տա-
ճարին սբ. Էջմիածնի, «Էջմիածին», 1947, հունվար-
փետրվար, էջ 86:

է եւթադրել, որ Ակատի ունի վերանորոգման ժամանակ տաճարի հիմնախարխիսներին ձևի աղավաղումը, որովհետև անմիջապէս հայտնում է այն կարծիքը, թե հայկական տաճարի ամենաբնորոշ մասը եռաստիճան հիմնախարխիսն է՝ հայերի կողմից ժառանգված հին հելլենացիներից:

Մայր տաճարի վերականգնման Սուրենյանցի պատկերացրած գիտական սկզբունքներին մենք արդեն մասամբ ծանոթացանք ճարտարապետ Ծոերնի կողմից կազմված նախագծի արժանիքները քննարկելու կապակցությամբ: Որպէս ականատես, օրինակներ բերելով ելրոպական որոշ երկրների (Իսպանիա, Ֆրանսիա) վերաշինական աշխատանքների փորձից (մասնավորապէս Վիոլե դե Դյուկի կողմից վերաշինված Սեն-Դենիի եկեղեցին), Վ. Սուրենյանցը միանգամայն իրավացի կերպով գտնում է, որ ամեն մի վերանորոգմանը պիտի նախորդի պատմա-ճարտարապետական առումով կարևոր արժեք ներկայացնող հուշարձանի ուշադիր և բազմակողմանի ուսումնասիրություն, ըստ որում պետք է հավասար չափով ուշադիր լինել և հարգալից վերաբերվել շենքի ոճի ու շինարվեստ առանձնահատկությունների հանդէպ³³:

«Պետք է ամենայն ուշադրությամբ, — գրում է նա, — դիտել և Ակատել ամեն մի մանրամասնություն, որպէսզի հեշտ կարելի լինի նորան նույնությամբ վերականգնել: Ծռտ անգամ նույնիսկ աննշան երևացող մանրամասնությունը կարող է զարկ տալ հնագույն, նախկին ձևերի գյուտին»³⁴:

Այնուհետև նա խորհուրդ է տալիս զգուշանալ ամենափին ձևերը վերականգնելու մոլուցքից: Նրա կարծիքով պետք է անձեռնմխելի թողնվեն հետագայում հավելված մասերը, այդ թվում՝ Մայր տաճարի զանգակատունը, Իջման ա. սեղանը, խորաններն ու սեղանները, նույնիսկ թանգարանը, որովհետև դրանք գեղարվեստական արժեք ունեն ու տաճարի երկարատև պատմության հիշատակարաններն են ներկայացնում. «Հետևապէս, — գրում է Սուրենյանցը, — տաճարի թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին ձևերին դիպչելը աններելի սխալ կլինի»³⁵: Հիմնավորելու համար իր տեսակետը, նա վկայակոչում է Մայր տաճարի ուշ միջնադարյան պատմությունը, անդրադառնում

Մովսէս Տաթևացի, Եղիազար Այնթապցի ու Գևորգ Դ կաթողիկոսների ժամանակ կատարված հավելումներին ու գտնում, որ դրանք վկա են ազգի մտավոր զարգացման երեք շրջանների, և դրանցից ամեն մեկն արդեն պատմություն է դարձել³⁶: «Տաճարը պիտի այնպէս նորոգվի, — եզրակացնում է նա, — որ մարդ չիմանա, թե նրան ձեռք է դիպել, իբրև թե ընդհանրապէս վնաս չի հասցված եղել անողոր ժամանակի շրջանից»³⁷:

Վ. Սուրենյանցի հոդվածում ընդհանուր առմամբ կան ընդունելի տեսակետներ, ու միայն թանգարանի հարցում դրանք չեն համընկնում Մեսրոպ վարդապետի կարծիքի հետ: Թերևս դրանով պետք է բացատրել, որ Վարդգես Սուրենյանցն առաջարկում էր իր գեկուցագրում առաջ քաշված սկզբունքները հաշվի առնել մրցույթի պայմանները կազմելիս ու «Մուրճ»-ում տպագրված իր հոդվածում վրդովմունք է հայտնում իր առաջարկները մրցույթի պայմաններում չօգտագործելու համար:

Մեսրոպ վարդապետը ոչ միայն տեսականորեն, այլև գործնականորեն է լծվում ա. Էջմիածնի Մայր տաճարի վերանորոգման գործին, դառնում բոլոր նախապատրաստական միջոցառումների ջերմ մասնակիցը: Մայր Աթոռի հանձնարարությամբ նա 1908 թ. ապրիլի 26-ին Թիֆլիսում հրավիրում է ճարտարապետներից ու նկարիչներից բաղկացած մի խորհրդակցություն: Այստեղ էլ ընտրվում է մի մասնաժողով, որին հանձնարարվում է տեղում ծանոթանալ տաճարի վիճակին ու մանրամասն գեկուցում ներկայացնել: Մասնաժողովի կազմում էին ճարտարապետ Զորհարարյանը, Բիլֆելդը, Տեր-Սարգսյանը, արձանագործ Նիկոլաձեն, նկարիչներ Ֆոգելը և Թադևոսյանը: Խորհրդակցությունը մասնակցել են նաև նկարիչներ Լուպատինսկին, Ֆելյովաճյանը, Գրիմսկին, Թոփաձեն, Ծմերիմզը, Հակոբյանը, ճարտարապետներ Սարգսյանը, Բաբանյանը և ուրիշներ: Այս բոլորից հետո տաճարի դրությունը ուսումնասիրելու համար Մայր Աթոռ է ժամանում մի մասնաժողով, որի կազմի մեջ մտնում էին ճարտարապետներ Տեր-Միքայելյանը և Տեր-Սարգսյանը, նկարիչներ Թադևոսյանը և Ֆոգելը ու արձանագործ Նիկոլաձեն³⁸:

³³ Վ. Սուրենյանց, հիշ. աշխ., էջ 33:

³⁴ Նույնը: Քաղվածաբար բերված այս նախադասությամբ հանդիպում ենք նաև Վ. Սուրենյանցի ձեռքով գրված ուսերեն գրության պատասխանում (տես Երևանի պետական պատկերասրահի արխիվ, ֆ. 38, Ի-4415, գ. 253):

³⁵ Նույնը:

³⁶ Նույնը, էջ 39:

³⁷ Վ. Սուրենյանց, հիշ. աշխ., էջ 38:

³⁸ «Արարատ», 1908, էջ 374: Այս և այլ աղբյուրներով մասնաժողովների կազմում չենք հանդիպում Թ. Թորամանյանի անվանը, որպիսի հանգամանքը

Պետք է ենթադրել, որ նշված խորհրդակցության ժամանակ էլ որոշվել է անհապաղ կատարել Մայր տաճարի մանրամասն չափագրությունը, որը և հանձնարարվում է ճարտարապետ Ն. Ա. Մադաթյանին:

Նկատի ունենալով, որ չափագրությունը հիմք պիտի ծառայեր Մայր տաճարի վերանորոգման նախագիծ կազմելուն, երբեմն Մայր Աթոռ էին ժամանում Մայր տաճարի վերանորոգման Թիֆլիսի մասնաժողովի անդամները՝ ծանոթանալու համար կատարվող չափագրության ընթացքին³⁹:

Մայր տաճարի չափագրության աշխատանքն սկսվում է 1909 թ., և ավարտվում 1910-ին: Այնուհետև մաքրագրված չափագրությունը, որը բաղկանում էր 9 մեծադիր թերթերից (հատակագիծ, 4 ճակատ, 4 կտրվածք), բազմացվում է փմագրության միջոցով, որպեսզի տրամադրվի վերանորոգման նախագիծ կազմողներին⁴⁰:

Չափագրությունն ավարտվելուց հետո, 1910 թ. մայիսի 15-ին, Մայր Աթոռում հրավիրվում է մի նոր խորհրդակցություն, որին մասնակցում են Մայր տաճարի վերանորոգման մասնաժողովի անդամներ ճարտարապետներ Բաբանյանը, Տեր-Սարգսյանը, Մադաթյանը և նկարիչներ Բաշինջադյանն ու Ֆելթվանյանը: Նրանք Իզմիրլյան կաթողիկոսին (1908—1910) ներկայացնում են տաճարի չափագրությունը և բանավոր բացատրում կատարվելիք վերանորոգման մանրամասնությունները:

Նույն օրը, երեկոյան, Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցի նախագահությամբ և Կոմիտաս վարդապետի քարտուղարությամբ, մասնակցությամբ Սիմոնի անդամների, Հայրապետական Դիվանի ու Թիֆլիսից ժամանած Մայր տաճարի վերանորոգության մասնախմբի ճարտարապետ և նկարիչ անդամների, տեղի է ունենում խորհրդակցություն, ուր և հանգում են հետևյալ եզրակացության.

ա) Անհապաղ սկսել Մայր տաճարի կտուրի վերանորոգումն ու այն ավարտել մինչև աշնան վերջը:

բ) Թիֆլիսի ճարտարապետների և նկարիչների մասնախումբը պետք է անմիջապես Մայր տաճարի վերանորոգման նախագծի մրցույթ հայտարարի՝ ծրագրերն ու

պայմանները նախապես համաձայնեցնելով Վեհափառ Հայրապետի հետ:

գ) Նկատի ունենալով, որ Մայր Աթոռում կառուցված շենքերը ճարտարապետական-գեղարվեստական միասնություն չեն կազմում, այսուհետև նոր շենքերի կառուցումը իրականացնել միմիայն ձեռնհաս մասնագետ ճարտարապետների միջոցով ու նրանց հսկողության ներքո⁴¹:

Մինչդեռ Մայր տաճարի վերանորոգումը նախապատրաստելու ուղղությամբ գործադրվում էին բազում ջանքեր, տաճարի արելվելյան հավելված թանգարանային շենքի կտուրը վնասվել էր այն աստիճան, որ ներծծվող խոնավությունը վտանգում էր այնտեղ պահված թանկագին զգեստներն ու հնությունները⁴²: Անհրաժեշտ էր անհապաղ հայթայթել դրամական միջոցներ և կատարել կտուրի վերանորոգումը:

Կաթողիկոսական տեղակալ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցը այդ նպատակով դեռևս 1908 թ. հունվարի 17-ին դիմում է դրամատեր և բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանին՝ խնդրելով հանձն առնել Մայր տաճարի տանիքի վերանորոգման ծախսերը, իր կողմից նշանակված անձի և ճարտարապետի միջոցով սահմանելով հսկողություն տրամադրված միջոցների ծախսման վրա:

Ալեքսանդր Մանթաշյանը պաշտոնապես հայտնում է, որ հանձն է առնում ֆինանսավորել Մայր տաճարի տանիքի վերանորոգումը և ավելորդ է համարում իր կողմից հսկիչներ նշանակելը և խնդրում է ստեղծել մի հանձնաժողով՝ նախագահությամբ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցի, անդամակցությամբ Կոմիտաս վարդապետի և երկու կամ երեք այլ անդամների (ընտրությունը թողնելով նախագահի հայեցողությանը): Այնուհետև հայտնում է իր կարգադրության մասին, որով 40 հազար ռուբլի է տրամադրում աշխատանքներն սկսելու համար և հավաստիացնում, որ Մայր տաճարի նորոգությանը նպաստելը եղել է իր վաղեմի բաղձանքը⁴³:

Հավանաբար դրանից հետո կոնկրետ աշխատանքներ են ձեռնարկել Մայր տաճարի տանիքի վերանորոգման ուղղությամբ: 1910 թ. վերաբերող մի փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ Մատթեոս Բ Իզմիրլյան կաթողիկոսի մակագրությամբ հանձնարարված է եղել Մայր տաճարի վերանորոգության մասնաժողովին, ապահովության հա-

հավանաբար պիտի բացատրել նրա նկատմամբ Մերոպ վարդապետի անբարյացակամ վերաբերմունքով:

³⁹ «Արարատ», 1909, էջ 908:

⁴⁰ Այդ գծագրերի տակ կան նախագահ Օ. Ծմերլիճի, ճարտ. Ն. Մադաթյանի և քարտ. Գ. Գրիմևսկու ստորագրությունները:

⁴¹ «Արարատ», 1910, էջ 399—400:

⁴² Նույնը, 1908, էջ 151:

⁴³ Նույնը, 1908, էջ 150—151:

մար, տանիքը ծածկել թիթեղով⁴⁴։ Կատարվել է, արդյոք, Վեհափառի այս կարգադրությունը, վատախաղ չենք կարող, քանի որ մեզ հասած տեղեկություններում այդ չի վկայվում։

Մայր տաճարի տանիքի նորոգման մասին հավաստիանում ենք մի այլ փաստաթղթից։ Առաջացած վեճերի կապակցությամբ Թիֆլիսից ժամանած հանձնաժողովի արձանագրության⁴⁵ մեջ կարդում ենք. «Հանութեան ենթարկուեցին գործի համար պատրաստուած նիւթերը՝ աւագ, քար, նոյնպէս և լիովին պատրաստուած կտորի համար քարէ պլիտաները (սալերը—Վ. Հ.) 400 հատ։ Աւագի յատկութիւնը լաւ է, քայքայանքաւոր է ցերեզիտի (կապակցող նյութ—Վ. Հ.) հետ գործածութեան համար լուանալ։ Պատրաստուած պլիտաները իրենց չափերով համապատասխանում են տունալ չափերին, լաւ տեսակ քարից են, անկիւնների կանոնաւոր մշակութեամբ չետվերտնիկներով (քառորդիկներով—Վ. Հ.) բոլոր չորս կողմից»⁴⁶։

Արձանագրությունը կազմված է 1914 թվականի փետրվարի 14—15-ին, այսինքն առաջին աշխարհամարտը սկսվելուց 5 և կես ամիս առաջ։ Միանգամայն հնարավոր է, որ, չնայած անքարենյալստ ժամանակներից, վերը հիշատակված քարե սալերը տեղադրված լինեն տանիքին⁴⁷։

Մայր տաճարի վերանորոգման հանձնաժողովի գործունեության շատ կարևոր փաս-

⁴⁴ Նույնը, 1910, էջ 679։

⁴⁵ Արձանագրության տակ ստորագրել են Ե. Թադևոսյանը, Մատթեոս Եպիսկոպոսը, Բարսեղ վարդապետը, Վրթանես վարդապետը, Հ. Գրիմսևսկին, Ա. Կալգինը, Ն. Մադաթյանը, Ռ. Մարտիրոսյանը, Է. Ֆրանկեն։ Սրան կից մեկ ուրիշ արձանագրության մեջ (որը ստորագրել են արձանագործներ Գ. Կեպիկովը և Է. Ֆրանկեն), հավաստվում է, որ գմբեթի թմբուկի ներքին ծեփը հետացնելիս, եղած արձանագրությունները չեն վնասվել։

⁴⁶ «Արարատ», 1914, էջ 221։

⁴⁷ Որպես ապացույց կարող է դիտվել մեկ ուրիշ վկայություն այն մասին, որ տանիքի սալարկման աշխատանքները կատարվել են աղքատագույնի քարագործ վարպետների միջոցով։ Դրանցից մեկը՝ վարպետ Եգոր Կորկուտյանը, որը տարիներ հետո, 40-ական թվականներին, աշխատում էր պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեում ու մասնակցում Թարգմանչաց վանքի ու այլ հուշարձանների վերանորոգմանը, պատմում էր, որ Մայր տաճարի տանիքի սալերը շարվել են՝ կարաններում խցկելով ձեթով ներծծված բամբակ, որից հետո տանիքի բոլոր սալերը արտաքուստ օծվել են ձեթով, որպեսզի տանիքը պաշտպանվի խոնավության ներթափանցումից։

տաթուղթ պետք է համարել նախագծի մշակման համար հայտարարված մրցույթի ծրագիրը։ Այն կազմվել է Թիֆլիսի ճարտարապետների և նկարիչների մասնախումբի կողմից։

Համաձայն այդ ծրագրի մրցույթի, մասնակիցներին առաջադրվում էր.

ա. վերականգնել տաճարի նախկին ցուլովը (հիմնախարիսխը)։

բ. ջանգալատունն ամբողջությամբ պահպանել։

գ. Թողնել կողմնային (հարավային և հյուսիսային) երկու մուտքերը։

դ. Անփոփոխ պահպանել կողքի երկու արքիդների և գլխավոր սեղանի վրա կանգնեցված երեք փոքր գմբեթները, իսկ գլխավոր գմբեթում թույլատրել փոխել միայն վեղարի թեքությունը։

ե. Ոչնչացնել (հանել) կողքի գմբեթների շուրջը իբրև պաշտպանության միջոց (ասրոց) շինված շրջապարիսպը և ըստ հնարավորության հին տեսքով վերականգնել տաճարը պատկող քիվերն ու ֆրոնտոնները։

զ. վերացնել Մայր տաճարի արևելյան կողմից հավելված թանգարանի շենքը, որպես տաճարի ընդհանուր ձևին ու ոճին չհամապատասխանող շինություն։

է. Դրա փոխարեն, նույն կողմից, տաճարի հին խորաններին կից ու նրա ոճով, մի նոր շինություն կառուցել՝ բաղկացած 3 մասից, այդ թվում՝ 20 քառ. սաժեն մեծությամբ մի ավանդատուն և 5 քառ. սաժեն մեծությամբ մասանց խորան։

ը. Հյուսիսային խորանի հատակը 7 աստիճանով բարձր անել (յուրաքանչյուր աստիճանը՝ 5 վերշուկ) տաճարի հատակից։ Հարավային խորանի հատակի բարձրությունը և աստիճանների քանակը թողնել անփոփոխ։

Մրցույթի ծրագրի 9—18 կետերում շարադրված են մրցույթի պայմանները, իսկ 19—րդ կետում նշված է ժյուրիի կազմը, որի մեջ մտնում էին Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, Գարեգին վարդապետը, Բիլֆելդը, ճարտարապետներ Բաբանյանը, Գ. Տեր-Միքայելյանը, Ալ. Ռոտիկյանը, նկարիչներ Ե. Թադևոսյանը, Հ. Ֆեթիվաճյանը և Հ. Գրիմսևսկին։

Կաթողիկոսական հատուկ կոնդակով (N 1775 առ 31 հուլիսի 1910 թ.) հաստատված է ինչպես մրցույթի ծրագիրը, այնպես էլ ժյուրիի նախագահն ու անդամների կազմը⁴⁸։

Սրանով ընդհատվում են «Արարատ»-ի տեղեկությունները մրցույթի մասին։ Թե ինչպե՞ս է ընթացել այն, ու ինչ արդյունքներ է տվել, մեզ չհաջողվեց հանդիպել որևէ հա-

⁴⁸ «Արարատ», 1910, էջ 680։

դորդման: Բայց որ մրցույթը կայացել է, դրանում չենք տարակուսում, քանի որ շատ տարիներ առաջ, Գևորգ Զ կաթողիկոսի գահակալության տարիներին ու դրանից հետո էլ, անձամբ մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել Մայր Աթոռի արխիվում տեսնելու մրցույթային նախագծերը, որոնք հիմա չկան: Դրանցից միայն մեկի հեռանկարը ցուցադրված է Հին Վեհարանի նորաստեղծ թանգարանում: Նրա տակ կա ճարտ. Ն. Մադաթովի (Մադաթյան) ստորագրությունը: Հեռանկարում պատկերված է Մայր տաճարի հյուսիս-արևելյան տեսքը: Ըստ այդ նախագծի, տաճարի արևմտյան մասը պահպանվում է նույնությամբ, սակայն վերացված են հին քիվերն ու ֆրոնտոնները: Հյուսիսային կողմի արքիդի ձախ (արևելյան) կողմից ավելացված է մի դուռ՝ հարևան առաջինին (արևմտյանին): Ամբողջովին վերափոխված է արևելակողմյան թանգարանի շենքը, ինչպես իր ձևերով, այնպես էլ հարդարանքով: Նրա արևելյան

ճակատն ունի բազիլիկային եկեղեցու լուծում, միջին մասը բարձրացված է և պսակված երկթեք կտուրով: Թանգարանի պատերը մշակված են գույգ սյուներով ու շրջանակների մեջ առնված խուլ հարթությունների միջոցով՝ մոտիվներ, որոնք փոխ են առնված վրացական ճարտարապետության ԺՄ.—ԺԳ դդ. հուշարձաններից (Ախթալայի եկեղեցի և այլն) ու բոլորովին անհարիր են Մայր տաճարի համայնի ձևերին:

Սրանով առաջմ սահմանափակում ենք մեր դիտողությունները մրցույթային նախագծերի վերաբերյալ: Մյուս նախագծերին նկատի ունենք անդրադառնալ առանձին, երբ դրանք գտնվեն...

Այսպիսին են եղել այն ջանքերը, որոնք ԺԹ դարի ընթացքում և Ի դարի սկզբին տարվել են Մայր տաճարի պահպանության և վերաշինության ուղղությամբ, ջանքեր, որոնք, սակայն, առանց շոշափելի արդյունքներ տալու, ընդհատվել են առաջին աշխարհամարտի հետևանքով:

